

A study of the political performance and cultural-civilizational role of Queen Arwa Al-Sulayhi, the ruling lady of Yemen

Reza Dashti¹

abstract

Ali b. Muhammad Sulayhi founded the Sulayhi state of Yemen (439–532 AH) in the 5th century AH. The most prominent ruler of the Sulayhi state after its founder was Queen Arwa. She was the first female ruler of the Arabian Peninsula in the Islamic era, bearing titles such as "Balqis Sughra" and "Sayyidah Moluk al-Yaman". The aim of this research is to examine the reign of Queen Arwa and her cultural and civilisational actions that, overall, demonstrate her superiority over other female rulers in the history of Yemen during the Islamic period. This research, using a descriptive-analytical method, seeks to answer the question of what were the political performance and cultural-civilisational role of Queen Arwa Sulayhi, the first female ruler of Yemen during the Islamic period. The findings show that Queen Arwa Sulayhi was able to consolidate and maintain her rule in Yemen for more than half a century through her intelligence and perseverance. The spiritual influence of the Sulayhi state during Queen Arwa's time spread to the Arabian Peninsula and even the Indian subcontinent. Her particular attention to justice, as well as to cultural, religious, and developmental affairs, made her known and respected as the most prominent female ruler in the history of Yemen during the Islamic period.

Keywords: Arwa, Hurrah, Yemen, Sulayhi State, Ismailis

1- Associate Professor, Department of History of Islamic Civilization, Bushehr Branch, Islamic Azad University, Bushehr, Iran. Email: RezaDashti@iaau.ac.ir
Date received: 22.04.2025, Date of accepted: 31.05.2025

Introduction

In the first half of the 5th century AH, the Sulayhi state (1047–1137 AD) was established in Yemen by Ali b. Muhammad Sulayhi. The most prominent ruler of the Sulayhi state after its founder was Queen Arwa. She was the first female ruler of the Arabian Peninsula in the Islamic era, governing for more than half a century.

The purpose of this research is to examine the evolution of the political and social developments in Yemen during the fifth and sixth centuries AH that led to the formation of the Sulayhi government and the rise to power of Queen Arwa Sulayhi as the first female ruler of Yemen in Islamic history.

Method

The research method in this study is historical analysis with a descriptive-analytical approach, aiming to examine historical data and to evaluate and analyse defensible results regarding the course of political-religious developments, how Queen Arwa Sulayhi came to power, and the reasons for her superiority over other Yemeni female rulers in Islamic history.

Findings

In the second half of the third century AH, the Ismaili faith was introduced to Yemen by two Ismaili preachers, Ibn Hawshab al-Kufi and Ali b. Fadl al-Yamani. These preachers were sent to Yemen by Muhammad Habib, the Imam of the Ismailis residing in Salmiya, to call for the Mahdi (peace be upon him) among the people of Muhammad (peace be upon him). Ibn Hawshab, known as Mansur al-Yemeni, placed greater emphasis on preaching through peaceful means. He sent missionaries to different.

A century after the death of the first preachers, a prominent Ismaili preacher named Sulayman ibn Abdullah al-Zawahi once again took up the work of Ismaili preaching in Yemen. During his preaching, he accepted Ali b. Muhammad Sulayhi, the son of an influential local chief of the Hamadan tribe, as a disciple, and initiated him into the Ismaili faith. In addition to having a great influence on him, he taught him all the secrets of the Ismaili religion.

Ali Sulayhi was the guide of Yemeni Hajj caravans to Mecca for fifteen years. During this time, he was able to establish effective connections with the Fatimid Ismaili Dawah center in Egypt, and while political unity was disappearing from Yemen, in 1047 AD he launched an uprising and established the Sulayhi state of Yemen.

Queen Arwa was born in 1048 AD in Haraz as a member of the ruling family of the Sulayhid state. At the age of eighteen, she married the son of Amirzadeh Ahmad Mukarram, the crown prince of the Sulayhid state and son of the founder. Queen Arwa's political growth and development began during the reign of her husband, Amir Mukarram. According to contemporary Ismaili Fatimid sources, after the death of Ali Sulayhi, Ahmad Mukarram and Queen Arwa jointly ruled Yemen. These sources even state that during Mukarram's reign, real power in the Sulayhid state of Yemen was transferred to Queen Arwa.

During the interregnum of Malik Mukarram, Queen Arwa had prominent ministers and advisors in the administration of the Sulayhid government. She ruled alone while her husband, Malik Mukarram, withdrew from administration due to paralysis and disappeared from public view. Among

Queen Arwa's bold political and military actions during the interregnum and regency was the assassination of Saeed Ahul Najahi in 1088 AD, avenging the death of Ali b. Muhammad Sulayhi, the founder of the Sulayhid dynasty – a decisive action approved by the Fatimid Caliph of Egypt.

Mukarram died in 1091 AD, and Queen Arwa served as regent for her two young sons for a limited period. After their deaths, due to political differences and on the orders of the Fatimid Caliph, she entered into a political marriage with one of the claimants to power, Saba' ibn Ahmad.

The Fatimid Caliph delegated the Fatimid Ismaili Da'is in Yemen, Oman, and India to Queen Arwa, first appointing her as the Da'i of Yemen, and then, by granting her the title of "Hujjat", elevated her to the highest position in the Ismaili Da'i hierarchy, giving her the title "Umm Da'wat of Yemen".

Queen Arwa's mission was initially to publicly invite people to the Ismaili faith, establish continuous communication between Ismaili converts and representatives of the Fatimid Caliph, and strengthen Ismaili centres in Yemen and other regions.

Secondly, her mission was to weaken the political and religious base of the Abbasid Caliphate. In areas under the control and influence of the Sulayhid government, this involved removing Abbasid names from sermons and coins, and instead mentioning the names of the Fatimid caliphs in sermons in important cities such as Mecca, Medina, Yemen, and other regions, as well as minting coins in their names. The most significant achievement of the Sulayhid family, in return for their important work for the Fatimid caliphs, was gaining political and religious legitimacy from them for their newly established government.

In terms of civilisation, Queen Arwa also paid great attention to economic development and prosperity in Yemen. She donated large areas of land for agriculture, livestock grazing, and breeding. This endowment, which remains to this day, is known in Yemen as "Salba al-Sayyidah." She also paid special attention to trade, improving.

Conclusion

The research results show that Queen Arwa achieved much during her reign. Politically, she surpassed influential men in Yemen, established unity and integrity in the country, expanded the territory of the Sulayhi government, took revenge on the enemies, and tolerated rivals who submitted to her authority. Religiously, she extended the influence of Shiism not only in Yemen but also in Oman, Bahrain, Sindh, and India, and promoted Islamic tolerance in Yemen. In terms of civilisation, she built and restored numerous mosques and buildings, improved roads and paths, donated property for charitable purposes, and publicly granted large areas of land in the Zee Jabla region for agriculture, grazing, and livestock improvement. Her civilisational achievements were such that no previous Yemeni ruler had matched them.

Among Queen Arwa's personal characteristics, she was devoted to the study of poetry, literature, and history, and was also interested in writing, producing footnotes and commentaries on several books.

Bibliography

- aki, Yahya bin Saeed bin Yahya. *Tarikh al-Antaki al-ma'ruf bi-silat Tarikh Utikha*. Edited by Omar Abdul-Salam Tadmuri. Tripoli, Lebanon: Jarous Press, 1990.
- Ibn Taghri Birdi, Abu Mahasin Jamal al-Din Yusuf. *Al-Nujum al-zahira fi muluk Misr wa al-Qahira*. Edited by Fahim Muhammad Shaltout and Abdulqadir Hatim. Cairo: The Egyptian General Book Organization, 1970.
- Ibn al-Jawzi, Abu al-Faraj Abdulrahman bin Ali. *Al-Muntazam fi Tarikh al-Muluk wa al-Umam*. Edited by Muhammad Qadir Ata and Mustafa Abdulqadir Ata. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah, 1415 AH.
- Ibn Khaldun, Abdulrahman bin Khaldun. *Al-Ibar wa Diwan al-Mubtada wa al-Khabar fi Ayyam al-Arab wa al-Ajam wa al-Barbar*. Beirut: Dar al-Awda, 1971.
- Ibn Khallikan, Abu al-Abbas Shams al-Din Husayn bin Muhammad. *Wafayat al-Ayan*. Edited by Ihsan Abbas. Beirut: Dar Sader, 1970.
- Ibn Dayba, Abdulrahman bin Ali bin Muhammad Umar al-Shaybani. *Qurat al-Uyun fi Akhbar al-Yaman al-Maimun*. Edited by Muhammad bin Ali Akwa. Cairo: Al-Matba'a al-Salafiyya, 1374 AH.
- Ibn Zafir al-Azdi al-Misri, Ali bin Zafir bin al-Husayn. *Akhbar al-Duwal al-Munqata'a*. Edited by Andre Ferré. Cairo: French Institute of Oriental Archaeology Press, 1972.
- Ibn Kathir, Abu al-Fida al-Hafiz. *Al-Bidaya wa al-Nihaya*. Edited by Sidqi Jamal al-Attar. Beirut: Dar al-Fikr, 1998.
- Ibn Mujawir, Jamal al-Din Abu al-Fath bin Muhammad. *Sifat Bilad al-Yaman al-Musamma al-Mustabser*. Leiden: Brill, 1951.
- Ibn Muta'a, Ahmad bin Ahmad bin Muhammad. *Tarikh al-Yaman al-Islami*. Edited by Abdullah Muhammad al-Habshi. Beirut: Al-Madina Publications, 1986.
- Ibn Maysar, Muhammad bin Ali. *Akhbar Misr*. Edited by Henry Masse. Cairo: French Institute Printing House, 1919.
- Abu al-Fida, Imad al-Din Abu al-Fath bin Muhammad. *Al-Mukhtasar fi Akhbar al-Bashar*. Cairo: Al-Matba'a al-Husayniyya al-Misriyya, 1325 AH.
- Abi Makhrama, Abu Muhammad Abdullah al-Tayyib bin Abdullah bin Ahmad. *Tarikh Thaghr Aden*. Leiden: Brill, 1936.
- Jan Ahmadi, Fatemeh. "Da'iyān-e Hokoomatgar-e Sulayhi dar Yaman." *Faslnameh Olum Ensani Alzahra University*, no. 59 (1385 AH): 33–56.
- Jundi, Muhammad bin Yusuf. *Al-Suluk fi Tabaqat al-Ulama wa al-Muluk*. Edited by Muhammad al-Akwa. Cairo: Ministry of Information, 1983.
- Chelongar, Mohammad Ali. "Jaygah-e Zanan dar Tashkilat-e Da'wat-e Fatemiyan." *Pajuhesh-haye Tarikhi Iran va Eslām*, no. 15 (1393 AH): 105–120.
- Hubayshi al-Wusabi, Muhammad bin Abdulrahman. *Tarikh Wusab al-Musamma al-I'tibar fi al-Tawarikh wa al-Athar*. Edited by Abdullah Muhammad al-Habshi. Sanaa: Maktabat al-Irshad, 2006.
- Hasan Ibrahim, Hasan. *Al-Yaman al-Bilad al-Saida*. Cairo: Dar al-Ma'arif, 1997.

- Hammadi al-Yamani, Muhammad bin Malik bin Abi al-Fadail. *Kashf Asrar al-Batiniyya wa Akhbar al-Qaramita*. Edited by Muhammad Zahid al-Kawthari. Cairo: Al-Maktaba al-Azhariyya lil-Turath, 2006.
- Hamzah, Ali Ibrahim Luqman. *Tarikh Aden wa Janub al-Jazira al-Arabiya*. Cairo: Dar al-Masr, 1960.
- Hamuya, Yaqut bin Abdullah al-Hamawi al-Baghdadi. *Mu'jam al-Buldan*. Translated by Ali Naqi Munzavi. Tehran: Cultural Heritage Organization, 1383 AH.
- Khazraji, Ali bin al-Hasan. *Al-Asjad al-Masbuk fi Man Waliya al-Yaman min Muluk*. Damascus: Dar al-Fikr, 1981.
- Khosayri Ahmad, Hasan. *Dawlat Zaydiyya dar Yaman*. Translated by Ahmad Badkoubek Hazaveh. Qom: Howzeh and University Research Center, 1385 AH.
- Razi, Abu al-Abbas Ahmad bin Abdullah bin Muhammad. *Tarikh al-Madina Sanaa*. Edited by Muhammad bin Abdullah al-Umari and Abduljabbar Zakkar. Damascus: Dar al-Fikr, 1974.
- Zakkar, Suheil. *Al-Jami fi Akhbar al-Qaramita fi al-Ahsa, al-Sham, al-Iraq, wa al-Yaman*. Damascus: Maktabat Halabuni, 2007.
- Sijillat al-Mustansiriyya. Edited by Abdulmonem Majid. Cairo: Dar al-Fikr al-Arabi, 1954.
- Surur, Muhammad Jamal al-Din. *Al-Nufudh al-Fatimi fi Jazirat al-Arab*. Cairo: Dar al-Fikr al-Arabi, 1960.
- Shami, Fazilah. "Arwa: A Woman Who Ruled Yemen." *Al-Mawrid Journal*, vol. 8, no. 3 (1979): 117–126. Baghdad: Dar al-Hurrah.
- Shamahi, Qadi Abdullah bin Abdulwahhab al-Mujahid. *Al-Yaman: al-Insan wa al-Hadara*. Cairo: Alam al-Kutub, n.d.
- Sanaani, Ishaq bin Yahya al-Tabari. *Tarikh Sanaa*. Edited by Abdullah Muhammad al-Habshi. Sanaa: Maktabat al-Sanhani, n.d.
- Tabari, Muhammad bin Jarir. *Tarikh al-Tabari (Tarikh al-Rusul wa al-Muluk)*. Translated by Abu al-Qasim Payandeh. Tehran: Asatir Press, 1388 AH.
- Abdoh, Abdullah Kamel Musa. *Al-Fatimiyyun wa Atharuhum al-Mimariyya fi Ifriqiyya wa Misr wa al-Yaman*. Cairo: Dar al-Afaq al-Arabiyya, 2001.
- Arshi, Hussein bin Ahmad. *Bulugh al-Maram fi Sharh Misk al-Khitam fiman Tawalla Mulk al-Yaman*. Cairo: n.p., 1939.
- Aqeeli, Muhammad bin Ahmad. *Al-Mikhla'f al-Sulaymani*. Riyadh: Dar al-Yamama, 1982.
- Alawi, Ali bin Muhammad Ubaydullah al-Abbasi. *Sirat al-Hadi ila al-Haqq Yahya bin al-Husayn*. Edited by Suheil Zakkar. Beirut: Dar al-Fikr, 1981.
- Umara al-Yamani, Najm al-Din Umara bin Ali. *Tarikh al-Yaman al-Musamma al-Mufid fi Akhbar Sanaa wa Zabid wa Shuara Mulukiha wa Ayanaha wa Udaba'iha*. Edited by Muhammad Ali al-Akwa al-Jawali. Sanaa: Matba'at al-Saada, 1976.
- Qadi Numan, Numan bin Hayyun al-Maghribi al-Tamimi. *Iftitah al-Da'wa*. Beirut: Dar al-Adwa, 1996.
- Qureshi, Imad al-Din Idris bin Hasan. *Uyun al-Akhbar wa Funun al-Athar fi Fada'il al-A'imma al-Athar – Akhbar al-Dawla al-Fatimiyya*. Edited by Ayman Fuad Sayyid. Cairo: National Library and Archives, 2019.
- Lewis, Bernard. *Bonyadha-ye Kish-e Ismailiyan*. Translated by Abu al-Qasim Seri. Tehran: Weisman Publications, 1370 AH.

- Maqrizi, Ahmad bin Ali. Al-Mawaiz wa al-I'tibar fi Dhikr al-Khitat wa al-Athar. London: Al-Furqan Islamic Heritage Foundation, 1422 AH.
- Maqrizi, Taqi al-Din Ahmad bin Ali. Ittiaz al-Hunafa bi-Akhbar al-A'imma al-Fatimiyyin al-Khulafa. Edited by Muhammad Hilmi. Cairo, 1996.
- Nashwan al-Himyari, Abu Saeed Nashwan bin Saeed. Hur al-Ain. Edited by Kamal Mustafa. Beirut: Dar Azal, 1985.
- Hamdani, Hussein bin Fadlallah al-Ya'buri al-Harazi. Al-Sulayhiyyun wa al-Haraka al-Fatimiyya fi al-Yaman. Cairo: Al-Dar al-Muhammadiyya al-Hamdaniyya, 1955.
- Yahya bin al-Husayn bin al-Qasim bin Muhammad Ali. Ghayat al-Amani fi Akhbar al-Qutr al-Yamani. Edited by Saeed Abdul-Fattah Ashur. Cairo: Dar al-Kitab al-Arabi, 1968.
- Yamani, Taj al-Din Abdulbaki bin Abdulmajid. Bahjat al-Zaman fi Tarikh al-Yaman. Edited by Abdullah Muhammad al-Habshi and Muhammad Ahmad al-Sanbani. Sanaa: Dar al-Hikma al-Yamaniyya, 1988.

بررسی عملکرد سیاسی و نقش فرهنگی - تمدنی ملکه أروی صلیحی (بانوی حکومتگر یمن)^۱

رضا دشتی^۲

چکیده

علی بن محمد صلیحی، دولت صلیحی یمن (۴۳۹-۵۳۲ ق.) را در قرن پنجم هجری بنیان گذاشت. برجسته‌ترین حاکم دولت صلیحی پس از مؤسس آن، ملکه أروی بود. او نخستین بانوی حکومتگر شبه جزیره عربستان در دوره اسلامی است که القابی چون «بلقیس صغرا» و «سیده ملوک الیمن» داشت. هدف این پژوهش، بررسی حکومت ملکه أروی و تحلیل اقدامات فرهنگی و تمدنی اوست که برتری وی را نسبت به سایر زنان حاکم در تاریخ یمن دوره اسلامی نشان می‌دهد. این پژوهش با رویکرد توصیفی-تحلیلی در پی پاسخگویی به این پرسش است که عملکرد سیاسی و نقش فرهنگی - تمدنی ملکه أروی صلیحی چگونه بوده است؟ یافته‌ها نشان می‌دهند که ملکه أروی، با تکیه بر هوش و پشتکار خود، توانست حکومت را تثبیت کرده و بیش از نیم قرن در یمن تداوم بخشد. نفوذ معنوی دولت صلیحی در زمان او در شبه جزیره عربستان و حتی شبه قاره هند گسترش یافت. توجه ویژه او به عدالت، امور فرهنگی، مذهبی و عمرانی باعث شد تا او به عنوان برجسته‌ترین بانوی حاکم در تاریخ یمن دوره اسلامی شناخته شده و مورد احترام قرار گیرد.

واژه‌های کلیدی: أروی، حرّه، یمن، دولت صلیحی، اسماعیلیان

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

۱- دشتی، رضا (۱۴۰۴)، بررسی عملکرد سیاسی و نقش فرهنگی - تمدنی ملکه أروی صلیحی (بانوی حکومتگر یمن)، فصلنامه مسکویه، دوره هفده، شماره اول (پیاپی ۵۷)، تهران: ص ۱۹-۳۹.

۲- دانشیار گروه تاریخ تمدن ملل اسلامی، واحد بوشهر، دانشگاه آزاد اسلامی، بوشهر، ایران: RezaDashti@iauo.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۰۲، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۳/۱۰

مقدمه

در تاریخ اسلام از زمان تشکیل دولت نبوی تا قرن پنجم هجری، حضور زنان در عرصه‌های سیاسی همواره در سایه و کنار مردان بود و زمامداری سیاسی را آنان در اختیار داشتند. در نیمه دوم قرن پنجم هجری، در سایه توجه شیعیان اسماعیلی و فاطمی به جایگاه والای زنان از منظر حقوق سیاسی و اجتماعی، و تأکید آنان بر لزوم حضور فعال زنان در صحنه‌های مختلف دینی و سیاسی همانند مردان (لویس، ۱۳۷۰: ۱۴۱؛ چلونگر، ۱۳۹۳: ۱۰۶) زمینه‌ساز به قدرت رسیدن ملکه آروی صلیحی شد. ملکه آروی نخستین حاکم بانوی یمن در تاریخ اسلام، به جهت زمان طولانی حکومت و دستاوردهای سیاسی و تمدنی در عصر خود، به‌عنوان برترین زن حکومتگر در تاریخ یمن دوره اسلامی شناخته می‌شود.

سرزمین یمن در منتهی الیه جنوب غربی و جنوب شبه‌جزیره عربستان قرار دارد. این منطقه به لحاظ موقعیت جغرافیایی، ویژگی‌های طبیعی و کوهستانی و حاصلخیزی، از دیرباز اهمیت ویژه‌ای داشته؛ همچنین قرار گرفتن آن در مسیر تجارت شرق به غرب و در ارتباط با تجارت آفریقا، از همان دوران پیش از اسلام بر اهمیت آن افزوده بود (زکار، ۲۰۰۷: ۱۴۲). با ظهور اسلام، بسیاری از قبایل و مردمان یمن، مسلمان شدند. مسافرت‌های سه‌گانه حضرت علی (ع) به این منطقه، موجب شد تا بسیاری از مردم یمن از مریدان و ارادتمندان حضرت علی (ع) شوند (ابن دیبع، ۱۳۷۴ق: ۵۲). برای مثال، در مأموریتی که حضرت علی (ع) در سال دهم هجری از سوی پیامبر (ص) برای دعوت قبائل یمنی به اسلام داشت، قبائل همدان به دست وی مسلمان شدند و این امر زمینه‌ساز گرایش دیگر مردم یمن به اسلام گردید (طبری، ۱۳۸۸: ۱۲۶۲/۴). این پیشینه مساعد، موجب شد تا در دوران پس از آن، بسیاری از علویان برای فرار از ظلم و ستم خلفای اموی و عباسی، به یمن رفته و مخفیانه به دعوت مردم بپردازند.

دعوت اسماعیلیه در یمن، با اعزام دو تن از داعیان برجسته، ابن حوشب و علی بن فضل یمانی، توسط محمد، امام مستور اسماعیلیان و پدر عبدالله المهدی، از سلمیه شام در نیمه دوم قرن سوم هجری آغاز شد. هدف این مأموریت، دعوت به مهدی آل محمد (ص) بود (خضیری احمد، ۱۳۸۵: ۷۵). تلاش‌های این داعیان، که بعدها با فعالیت دیگر داعیان همچون سلیمان بن عبدالله زواحی پس از یک وقفه نسبتاً طولانی ادامه یافت، در سال ۴۲۹ق، سرانجام به ثمر نشست. حکومتگران صلیحی، با کنار زدن سایر مدعیان قدرت، توانستند نفوذ و اقتدار سیاسی خود را بر سراسر یمن بگسترانند و دولت اسماعیلی مذهب صلیحی (۴۲۹-۵۳۲ق.) را تشکیل دهند. در حکومت صلیحی یمن، قدرت سیاسی بیش از نیم قرن در دست بانویی به نام ملکه آروی بود که بخش زیادی از این مدت را به‌طور کاملاً مستقل فرمانروایی کرد. او پس از علی بن محمد صلیحی (بنیان‌گذار سلسله صلیحی)، مهم‌ترین و بزرگ‌ترین حکمران این سلسله بود. دولت شیعی مذهب صلیحی، پس از سلطنت طولانی مدت ملکه آروی، با مرگ او، منقرض شد. هدف این پژوهش پاسخ به این سؤال اصلی است که عملکرد سیاسی و نقش فرهنگی- تمدنی ملکه حرّه صلیحی، نخستین بانوی حکومتگر یمن در دوره اسلامی، چگونه بوده است؟

درباره دولت صلیحی یمن، تحقیقاتی به صورت جسته و گریخته هم در داخل و هم در خارج از ایران صورت گرفته است، اما پژوهش‌های مستقل و متمرکز بر شخصیت و دوران حکمرانی ملکه آروی بسیار محدود است. در ادامه به برخی از این تحقیقات اشاره می‌شود. محقق عرب فضیله الشامی در مقاله «آروی امرأة تتولى الحكم فى اليمن»، ضمن نگاهی کلی به تاریخ صلیحیان، به بررسی شخصیت بانو آروی پرداخته، ولی به چرایی برتری او بر سایر زنان حکومتگر، نپرداخته است (۱۹۷۹). محمد عبده محمد السروری در مقاله «چگونگی تأسیس دولت صلیحی- فاطمی در یمن در میانه قرن پنجم هجری» به چگونگی تشکیل دولت صلیحی در یمن و تحولات آن تا پایان عمر علی بن محمد، بنیان‌گذار دولت صلیحی پرداخته، بدون اینکه اشاره‌ای به ملکه آروی و

یا دوران حکمرانی او داشته باشد (۱۳۸۹). فاطمه جان احمدی در مقاله «داعیان حکومت‌گر صلیحی در یمن»، ضمن بررسی جامع فعالیت‌های داعیان اسماعیلی- فاطمی در یمن و ارتباط آنان با فاطمیان مصر، به نقش و فعالیت‌های مذهبی سیده حرّه و ارتباطات او با فاطمیان مصر پرداخته است (۱۳۸۵). هدی طاهری بوئینی در پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود با عنوان «صلیحیان یمن با تأکید بر داعی الدعاه یمن ملکه اُروی»، ضمن بررسی حکومت صلیحیان یمن به نقش و اقدامات مذهبی او به‌عنوان داعی الدعاه اسماعیلی- فاطمی پرداخته است (۱۳۹۵). مریم حسن‌پور هفشجانی نیز در پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود با عنوان «بررسی روابط سیاسی صلیحیون یمن و فاطمیان مصر»، ضمن بررسی روابط سیاسی آن دو دولت، اشاره‌ای به روابط سیاسی ملکه اُروی با خلفای فاطمی مصر داشته است (۱۳۸۸).

به‌رغم ارتباط برخی از پژوهش‌های بالا با زندگی و حکومت ملکه اُروی، هیچ‌کدام از آنها به‌طور خاص به موضوع «بررسی عملکرد سیاسی و نقش فرهنگی- تمدنی ملکه حرّه صلیحی بانوی حکومتگر یمن» نپرداخته و تاکنون پژوهش مستقلی با این موضوع انجام نشده است. در این پژوهش، با رویکرد توصیفی- تحلیلی مبتنی بر گردآوری اطلاعات به شیوه کتابخانه‌ای، ضمن بررسی داده‌های تاریخی و سیر تحولات سیاسی- مذهبی، به چگونگی به قدرت رسیدن ملکه اُروی صلیحی و دلیل برتری او بر سایر زنان حکومتگر یمن در تاریخ اسلام نیز پرداخته می‌شود. در واقع، هدف این پژوهش بررسی سیر تطور تحولات سیاسی و اجتماعی قرن پنجم و ششم هجری در یمن است که منجر به تشکیل دولت صلیحی و به قدرت رسیدن ملکه اُروی به‌عنوان نخستین زن حکومت‌گر یمن در تاریخ اسلام شد. همچنین، این پژوهش با استفاده از منابع و مآخذ متعدد عربی، به واکاوی دلایل برتری او نسبت به سایر زنان حکومت‌گر نیز خواهد پرداخت.

۱. چگونگی گسترش دعوت اسماعیلی در یمن

در نیمه دوم قرن سوم هجری، مذهب اسماعیلیه توسط دو تن از داعیان اسماعیلی به نام‌های ابوالقاسم رستم بن حسین بن فرج بن حوشب کوفی معروف به منصور یمن (مقریزی، ۱۹۹۶، ۵۱/۱؛ سرور، ۱۹۶۴، ۶۳) و علی بن فضل یمانی، راه خود را به یمن در بین سال‌های ۲۶۶-۲۷۷ ه.ق (انطاکی، ۱۹۹۰: ۵۹؛ زکار، ۲۰۰۷، ۱۴۲) باز نمود. این داعیان را محمد حبیب (امام اسماعیلیان مقیم در سلمیه) به یمن فرستاد تا به مهدی آل محمد (ص) دعوت کنند (خضیری احمد، ۱۳۸۵: ۷۵). آنها در سال ۲۶۸ ه.ق به بندر «غلافقه» در یمن رسیدند (حبیشی وصابی، ۲۰۰۶: ۵۵؛ همدانی، ۱۹۵۵: ۲۸؛ حمادی یمانی، ۲۰۰۶: ۳۷) و از سال ۲۷۱ ه.ق، به‌صورت علنی و آشکارا به دعوت مردم به مذهب اسماعیلی پرداختند (یمانی، ۱۹۸۸، ۵۰).

برای پیشبرد اهدافشان، این داعیان روش‌های خاصی را در پیش گرفتند. آنها از خود چهره‌ای زاهدانه، دیندار و ساده‌زیست ارائه دادند که به ظاهر موافق با روش‌های سنی‌گری بود. این امر سبب شد تا مردم سخنان آنان را پذیرفته و افراد بسیاری به مذهب اسماعیلی بپیوندند (زکار، ۲۰۰۷: ۱۴۴؛ خضیری احمد، ۱۳۸۵: ۷۶). آن دو پایگاه دعوتشان را در کوهستان‌های اطراف صنعاء قرار دادند. ابن حوشب بعد از جذب نیرو، در محلی به نام «عبر محرم» در نزدیکی کوه مسور، قلعه‌ای ساخت. ابن فضل نیز به همراه یارانش دژی در سرزمین کوهستانی «یافع» بنا کرد (نشان حمیری، ۱۹۸۵: ۲۵۳؛ ابن دیبع، ۱۳۷۴ ه.ق: ۱۸۳؛ حمادی یمانی، ۲۰۰۶: ۳۹؛ زکار، ۲۰۰۷: ۱۴۳). آنان موفق شدند بیشتر مردم قبائل یمنی همدان و حمیر را به دعوت خود جذب کنند؛ به نحوی که مردم داوطلبانه اموال و دارایی‌های خود را به آنان تقدیم می‌کردند (حمادی یمانی، ۲۰۰۶: ۴۱-۴۰).

ابن حوشب، ملقب به منصور یمن (قاضی نعمان، ۱۹۹۶: ۱۶)، بیشتر معتقد به دعوت مسالمت‌آمیز بود. او از سوی خود داعیانی را به مناطق مختلف یمن برای گسترش مذهب اسماعیلی اعزام کرد و از این طریق توانست بر بخش وسیعی از سرزمین یمن

چیره شود (سرور، ۱۹۶۴: ۶۲). پس از گسترش دعوت اسماعیلی در بیشتر مناطق یمن، ابن حوشب، نامه‌ای به محمد، امام اسماعیلی و پسرش عبیدالله که در سلمیه بودند نوشت و آنان را از فتح سرزمین یمن با خبر نمود و هدایایی برای آنان فرستاد (حمادی یمانی، ۲۰۰۶: ۴۲؛ سرور، ۱۹۶۴: ۶۳). در مقابل، ابن فضل یمانی که بیشتر بر نیروی نظامی و پیشرفت از طریق جنگ اعتقاد داشت، به شهرهای مختلف از جمله لحج و آبین حمله و آنان را غارت کرد. او فقط به تصرف شهرها بسنده نمی‌کرد؛ بلکه سرکوبی مخالفان و دشمنان را نیز در دستور کار خود داشت (حمادی یمانی، ۲۰۰۶: ۴۳؛ ابن دیبع، ۱۳۷۴ق: ۱۹۳). ابن فضل در سال ۲۹۳ق، صنعاء را تصرف کرد. اگرچه در ابتدا امامان زیدی او را از آنجا بیرون کردند، ابن فضل توانست در سال ۲۹۹ق مجدداً صنعاء را تصرف کند (رازی، ۱۹۷۴: ۳۱۰؛ ابن دیبع، ۱۳۷۴ق: ۳۹۹). در همین دوره، پس از آنکه ابن فضل احساس کرد به اندازه کافی دارای اقتدار سیاسی و مذهبی است، بیعت خود با امام اسماعیلی (عبیدالله المهدی) را شکست (رازی، ۱۹۷۴: ۱۴۸) و ادعای نبوت کرد. او به مأموران خود دستور داد تا از مناره‌های مساجد صنعاء، عبارت «اشهد أن علی بن فضل رسول الله» را اعلام کنند (یمانی، ۱۹۸۸: ۵۵-۵۴) ابن فضل سپس تلاش کرد تا با اعمال زور، محاصره و گروگان‌گیری فرزند ابن حوشب، همکار سابقش را وادار به شکستن بیعت با عبیدالله المهدی و بیعت با خود کند، ولی این تلاش با شکست مواجه شد. ابن حوشب دعوت ابن فضل را پاسخ نگفت و تا پایان عمر صادقانه به عبیدالله المهدی (امام فاطمی)، امین و وفادار باقی ماند (خضیری احمد، ۱۳۸۵: ۷۷، ۱۰۱)، ابن حوشب در سال ۳۰۲ه.ق. درگذشت (ابن دیبع، ۱۳۷۴ق: ۲۱۳؛ حمادی یمانی، ۲۰۰۶: ۵۳؛ علوی، ۱۹۸۱: ۴۰۲) و ابن فضل یمانی نیز در سال ۳۰۳ه.ق. مسموم شده و از دنیا رفت. پس از او اسعد ابن ابی یعفر امام جماعت صنعاء، علیه جانشین و پسر علی بن فضل شورش کرد و با کشتار بسیاری از اسماعیلیان حامی ابن فضل، به نهضت او پایان داد (حمادی یمانی، ۲۰۰۶: ۵۴). هرچند، به نظر می‌رسد که با مرگ این دو داعی بزرگ اسماعیلی، مرحله اول نهضت اسماعیلی در یمن به پایان رسیده است، دعوت اسماعیلی به صورت مخفی و آرام همچنان تا صد سال بعد در بین قبایل یمنی از جمله همدانیان، ادامه یافت (یمانی، ۱۹۸۸: ۵۹).

۲. تأسیس دولت صلیبی در یمن از آغاز تا به قدرت رسیدن ملکه آروی

برای تبیین چگونگی به قدرت رسیدن ملکه آروی صلیبی، باید توجه داشت که او نخستین فرمانروای خاندان صلیبی نبوده است؛ بلکه پیش از وی، علی بن محمد صلیبی به عنوان بنیان‌گذار و برجسته‌ترین شخصیت این خاندان، نقشی مهم و تأثیرگذار در تأسیس و تثبیت حکومت صلیبی داشته است. حدود یک قرن پس از درگذشت ابن حوشب و وقفه‌ای نسبتاً طولانی در امر دعوت اسماعیلی در یمن، بار دیگر یکی از داعیان برجسته اسماعیلی به نام سلیمان بن عبدالله زواحی از حمیر، کار دعوت اسماعیلی را در دوره‌ای طولانی برعهده گرفت. او با سه خلیفه فاطمی مصر، یعنی الحاکم، الظاهر و المستنصر معاصر بود و از طرف آنان امر دعوت در یمن را رهبری می‌کرد (حمادی یمانی، ۲۰۰۶: ۶۱؛ ابن دیبع، ۱۳۷۴ق: ۱۵۶؛ مقریزی، ۱۹۹۶: ۲۲۲/۲). سلیمان بن عبدالله زواحی - که در برخی منابع از او با نام عامر بن عبدالله زوای یا زواحی نیز یاد شده است (ابن خلکان، بی تا: ۴۱۱/۳؛ ابن خلدون، ۱۹۷۱: ۲۱۴/۴؛ ابن مطاع، ۱۹۸۶: ۲۲۶) - در جریان دعوت خود، علی بن محمد صلیبی را که فرزند یکی از سران بانفوذ محلی قبیله همدان و در عین حال قاضی شهر حرّاز بود (ابن خلکان، ۱۹۷۰: ۴۱۱/۳)، به شاگردی پذیرفت و چون وی را فردی زیرک، باهوش و کارداران دید، ضمن دعوت او به کیش اسماعیلی، همه رموز مذهب را به وی آموخت (حمادی یمانی، ۲۰۰۶: ۶۲؛ ابن دیبع، ۱۳۷۴ق: ۱۷۳).

علی بن محمد پس از پذیرش مذهب اسماعیلی و آشنایی کامل با رموز و تعالیم آن، به مدت پانزده سال مسئولیت راهنمایی کاروان‌های حج یمن به مکه را بر عهده داشت. در طول این مدت، او موفق شد روابط مؤثری با مرکز دعوت اسماعیلی-فاطمی در مصر برقرار کند (عمارہ یمنی، ۱۹۷۶: ۹۷؛ عقیلی، ۱۹۸۲: ۱۴۲/۱). پس از این دوره، در زمانی که یمن دچار تفرقه سیاسی بود و قدرت میان امیران و حاکمان محلی تقسیم شده و پیوسته دست‌به‌دست می‌شد، علی بن محمد صلیحی در سال ۴۳۹ ه.ق. در منطقه مسار از نواحی کوهستانی حرّاز دست به قیام زد (عمارہ یمنی، ۱۹۷۶: ۱۰۶؛ قرشی، ۲۰۱۹: ۸/۷؛ همدانی، ۱۹۵۵: ۷۳). پس از تصرف منطقه مسار و ساختن قلعه‌ای در آنجا (قرشی، ۲۰۱۹: ۱۰/۷؛ حمادی یمانی، ۲۰۰۶: ۶۲)، علی بن محمد صلیحی با امام اسماعیلی، المستنصر خلیفه فاطمی، مکاتبه کرد و با ارسال هدایای ارزشمندی برای او، مجوز دعوت و لوای حکومتی را دریافت کرد (حمادی یمانی، ۲۰۰۶: ۶۳؛ ابن خلدون، ۱۹۷۱: ۲۶۷/۴؛ ابن خلکان، ۱۹۷۰: ۴۱۲/۳). از آن به بعد، همه حاکمان سلسله صلیحی به‌عنوان متحدان و حامیان خلافت فاطمی مصر در یمن به ایفای نقش پرداختند و به مدت یک قرن، در تمامی سرزمین‌های تحت نفوذ دولت صلیحی، به نام خلفای فاطمی خطبه می‌خواندند (ابن تغری بردی، ۱۹۷۰: ۵۸/۵؛ ابن کثیر، ۱۹۹۸: ۲۵۳/۲).

از نخستین اقدامات علی بن محمد پس از تشکیل دولت اسماعیلی مذهب صلیحی، تصرف سرزمین‌های پیرامونی و جذب متحد ساختن قبایل قدرتمند و ناراضی همدانی و حمیری بود. سپس، با قتل فرمانروای نجاحی شهر زبید (ابی مخرمه، ۱۹۳۶: ۱۶۱/۲)، آن شهر را که از مهم‌ترین شهرهای یمن بود، به تصرف درآورد (حموی، ۱۳۸۳: ۶۱۳/۲؛ خزرجی، ۱۹۸۱: ۵۷؛ جندی، ۱۹۸۳: ۴۸۶). به نظر می‌رسد علی بن محمد با تصرف زبید، دو موفقیت عمده را هم‌زمان به دست آورد؛ یکی اینکه نفوذ ضعیف خلافت عباسی در یمن که نجاح نماینده آنان بود را از بین برد و موجب خشنودی فاطمیان گردید؛ دیگر اینکه با تصرف زبید، کلیه مناطق کوهستانی یمن، به تصرف او در آمد و در نتیجه برای تصرف مناطق ساحلی (تهامه) که فاقد پوشش طبیعی مثل کوهستان بود، آمادگی بیشتری یافت. پس از فتح زبید، علی بن محمد به سمت صعده حرکت کرد و در سال ۴۵۲ ه.ق، حاکمان عدن و لاعه و بنی معن را مطیع ساخت. با این حال، او متعرض حکومت آنها نشد و با تعیین خراج سالیانه، آنان را در منصب خود در حکومت عدن ابقا کرد (ابن مجاور، ۱۹۵۱: ۱۲۱؛ شماحی، بی تا: ۱۱۵).

علی بن محمد در سایر مناطق مفتوحه مانند ابین، حضرموت و شحر نیز همین گونه رفتار کرد و با تعیین خراج، کارگزاران محلی سابق را به کار گرفت (حمزه، ۱۹۶۰: ۴۰) و این‌گونه توانست تا سال ۴۵۵ ه.ق، همه مناطق مختلف یمن را تحت امر خود درآورد (ابن جوزی، ۱۴۱۵: ۳۵۰/۱۵). علی بن محمد صلیحی در سال ۴۵۹ ه.ق، در سفر حج در منطقه‌ای به نام مهجم در کنار چاه ام الدهیم، مورد هجوم غافلگیرانه سعید احو از بنی نجاح قرار گرفت و به کینه قتل پدرش نجاح و تصرف شهر زبید، او را به همراه گروهی از برادران و بنی اعمامش به قتل رساند (ابی مخرمه، ۱۹۳۶: ۱۶۲/۲؛ عرشی، ۱۹۳۹: ۲۵؛ عماره یمنی، ۱۹۷۶: ۱۲۶؛ شماحی، بی تا: ۱۴) و همسرش إسماء بنت شهاب را به اسارت در آورد و خزائنش را متصرف شد (ابی مخرمه، ۱۹۳۶: ۱۶۳/۲؛ یحیی بن حسین، ۱۹۶۸: ۲۵۷). پس از کشته شدن بنیان‌گذار دولت صلیحی، فرزند کوچک‌ترش احمد بن علی صلیحی ملقب به المکرّم (۴۵۹-۴۷۷ ق) جانشین او شد. به قدرت رسیدن المکرّم در واقع، آغازگر حکمرانی طولانی مدت ملکه أروی در یمن بود. از مهم‌ترین تحولات دوران احمد المکرّم می‌توان به اعلام وفاداری کامل او به خلفای فاطمی مصر (سجلات المستنصریه، ۱۹۵۴: ۲۰۰-۲۰۲، سجل ش ۶۱) و انتقال مرکز حکومت از صنعاء به شهر ذی‌جبله توسط ملکه أروی اشاره نمود (عمارہ یمنی، ۱۹۷۶: ۱۴۲-۱۳۸) ذی‌جبله یا دارالعز الثانیه، شهری کوهستانی با استحکامات خوب نظامی و قطب کشاورزی بود (یمانی، ۱۹۸۸: ۷۹؛ ابن دبیع، ۱۳۷۴ ق: ۱۸۷؛ یحیی بن حسین، ۱۹۶۸: ۲۷۱).

۳. ملکه آروی صلیحی: زندگی، عملکرد و تحولات سیاسی، اجتماعی و مذهبی عصر او

آروی که مردم یمن او را «ملکه سیده حرّه» خطاب می کردند، در سال ۴۴۰ ق. در حراز متولد شد (همدانی، ۱۹۵۵: ۱۴۲) برخی منابع نام او را «سیده» و «سیده حرّه» گزارش کرده اند (ابی مخرمه، ۱۹۳۶: ۱۶۲/۲، ۱۶۴؛ ابوالفداء، ۱۳۲۵ ق: ۱۸۳/۲). به علت درایت، نفوذ، اقتدار، اخلاق فاضله، زیبایی و وقار، از او در تاریخ عصر صلیحی با القابی همچون الملکه الصلیحیه، الملکه آروی، الملکه المکرم یاد شده است (ابن دیبع، ۱۳۷۴ ق: ۱۸۷) سایر القاب او که در دوره فرمانروایی طولانی مدتش از خلفای فاطمی دریافت نموده بود عبارت بوده است از: الملکه، الرضیه، السیده، الطاهره، التقیه، الکامله، الزکیه، المکینه، الفاضله، خیره الدین، وحیده الزمن، عمده الاسلام، سیده الملوک الیمن، کشف المستجیبین، خالصة الامام، عصمه المسترشدین، کافله اولیاء المیامین و ولیه امیرالمؤمنین (سجلات المستنصریه، ۱۹۵۴: سجلات ش ۴۶-۴۴، ۴۹، ۵۵-۵۱؛ مقریزی، ۱۹۹۶: ۱۰۳/۳). پدر آروی، احمد بن محمد بن قاسم صلیحی همکار، دوست و سفیر علی بن محمد صلیحی در دربار خلیفه مستنصر بالله فاطمی بود که بعد از استیلای علی بن محمد صلیحی بر قلعه مسار به قاهره رفت تا اجازه و لوای خلیفه مستنصر فاطمی را برای اظهار دعوت اسماعیلی در یمن را برای او بگیرد (حمادی یمانی، ۲۰۰۶: ۶۳؛ همدانی، ۱۹۵۵: ۱۴۲؛ عقیلی، ۱۹۸۲: ۱۶۸/۱)

در زمانی که آروی هنوز خردسال بود، پدرش که از طرف امیر صلیحی کارگزار عدن بود، بر اثر ریختن سقف خانه بر سرش، درگذشت (همدانی، ۱۹۵۵: ۱۴۲). مادر آروی، رداع بنت فارح بن موسی صلیحی، پس از درگذشت همسرش با عامر بن عبدالله زواحی ازدواج کرد و از او صاحب پسری به نام سلیمان بن عامر شد که برادر مادری (ناتنی) ملکه آروی بود (عمار یمنی، ۱۹۷۶: ۱۵۰؛ همدانی، ۱۹۵۵: ۱۴۲). پس از درگذشت پدر و ازدواج مادرش، آروی از همان کودکی تحت سرپرستی و تربیت اَسْمَاء بنت شهاب، همسر امیر علی صلیحی، قرار گرفت. امیر صلیحی نسبت به تربیت او اهتمام ویژه ای داشت و احترام فراوانی به وی می گذاشت (همدانی، ۱۹۵۵: ۱۴۳). بنابر روایات منابع، روزی آروی به اسماء همسر امیر صلیحی گفت که در عالم رؤیا دیده ام که در حال جارو کردن قصر امیر هستم. اسماء در پاسخ به او گفت که تو در آینده بر صلیحیان حکمرانی خواهی کرد (عمار یمنی، ۱۹۷۶: ۱۳۷). امیر صلیحی نیز درباره آروی به همسرش سفارش کرده بود که: «او را بسیار احترام کن و بزرگش بدار، سوگند به خداوند که او سرپرست نسل ما خواهد بود و حاکمیت ما را برای آیندگان مان حفظ خواهد کرد» (حبیشی الوصابی، ۲۰۰۶: ۵۱؛ همدانی، ۱۹۵۵: ۱۴۳). آروی در سال ۴۵۸ ه. ق، در حالی که هیجده ساله بود، با امیرزاده احمد مکرم، ولیعهد حکومت صلیحی، ازدواج کرد (همان، ۱۴۷). امیر علی صلیحی خراج شهر عدن را به عنوان مهریه ملکه آروی تعیین نمود (ابن مجاور، ۱۹۵۱: ۱۲۱؛ ابی مخرمه، ۱۹۳۶: ۱۶۴/۲؛ شماحی، بی تا: ۱۱۵). حاصل این ازدواج چهار فرزند به نام های علی، محمد، فاطمه و ام همدان بود که هر دو پسر آنان در کودکی و زمانی که ملکه آروی نایب السلطنه آنها بود، درگذشتند. دخترش ام همدان با احمد بن سلیمان زواحی ازدواج کرد و در سال ۵۱۶ ه. ق. درگذشت. دختر دیگرش، فاطمه، با شمس المعالی علی بن سبا صلیحی ازدواج کرد و او نیز در سال ۵۳۴ ه. ق. درگذشت (همدانی، ۱۹۵۵: ۱۴۷). رشد و بالندگی سیاسی ملکه آروی در دوره حکومت همسرش، امیر مُکَرَّم، آغاز شد. بنابر گواهی منابع اسماعیلی- فاطمی معاصر آنان، پس از مرگ علی صلیحی، احمد مکرم و ملکه آروی هر دو با هم حاکمان یمن بودند (سجلات المستنصریه، ۱۹۵۴: ۱۹) و حتی در برخی منابع آمده است که در دوره حکومت مکرم، قدرت واقعی حکومت صلیحی یمن به همسرش ملکه آروی منتقل شده بود (عمار یمنی، ۱۹۷۶: ۱۳۸؛ مقریزی، ۱۹۹۶: ۲۲۲/۲). همدانی در این باره می نویسد: «همینکه اسماء بنت شهاب مادر امیر مکرم درگذشت، او اداره امور مملکت و دولت صلیحی را به همسرش ملکه آروی تفویض نمود» (همدانی، ۱۹۵۵: ۱۴۸؛ ابن مطاع، ۱۹۸۶: ۲۷۰).

۴. بررسی حکومت و نقش فرهنگی و تمدنی ملکه آروی صلیحی

اقدامات و عملکردهای ملکه آروی که او را از سایر زنان حاکم در تاریخ اسلام متمایز می‌کند، از ابعاد گوناگون سیاسی، مذهبی، فرهنگی و عمران قابل بررسی است.

۱-۴. اقدامات ملکه آروی در بعد سیاسی:

ملکه آروی، با وجود هوش و ذکاوت بالا، در دوره فترت مکر، برای اداره امور مملکت و دولت صلیحی، از مشاوران برجسته‌ای همچون قاضی عمران بن مفضل یامی و ابوالسعود بن شهاب یاری می‌جست (همدانی، ۱۹۵۵: ۱۴۸؛ الشامی، ۱۹۷۹: ۱۲۲). هنگامی که در سال ۴۷۷ه.ق، بیماری فلج احمد مکر شدت یافت، پزشکان به گمان مُسری بودن بیماری، به وی توصیه کردند که از مردم دوری کند. از این رو، مکر به قلعه تعکر رفت و تا پایان عمر در آنجا منزوی ماند (همان، ۱۳۷). پس از این واقعه، ملکه آروی شخصاً اداره تمام امور مملکت را بر عهده گرفت (عقیلی، ۱۹۸۲: ۱۶۸/۱). به دلیل کناره‌گیری مکر از اداره امور و غیبت او از انظار عمومی، برخی مورخان تاریخ درگذشت او را سال ۴۷۷ه.ق گفته‌اند (عمار الیمنی، ۱۹۵۷: ۴۴؛ همدانی، ۱۹۵۵: ۱۴۸)، در حالی که بیشتر مورخان معتقدند مکر تا سال ۴۸۴ه.ق زنده بوده است (ابن‌مجاور، ۱۹۵۱: ۷۲؛ یحیی بن حسین، ۱۹۶۸: ۲۷۶؛ ابن‌خلدون، ۱۹۷۱: ۲۱۵/۴؛ مقریزی، ۱۴۲۲ق: ۴۱/۵، حسن ابراهیم، ۱۹۹۷: ۸۲)؛ ولی در اداره امور مملکت هیچ نقش و دخالتی نداشت و ملکه آروی به تنهایی حکمرانی می‌کرد.

از جمله اقدامات متهورانه سیاسی- نظامی ملکه حرّه در دوره فترت و نیابت سلطنت، قتل سعید احوّل در سال ۴۸۱ه.ق و گرفتن انتقام خون علی بن محمد صلیحی (بنیان‌گذار سلسله صلیحی) از او بود (یمانی، ۱۹۸۸: ۷۷؛ یحیی بن حسین، ۱۹۶۸: ۲۷۲؛ ابن مطاع، ۱۹۸۶: ۲۷۰). این اقدام قاطعانه توسط خلیفه فاطمی مصر، مستنصر بالله، نیز تأیید شد (سجلات المستنصریه، ۱۹۵۴: ۸۹، سجل ش ۲۵). ملکه آروی برای تحکیم اقتدار و ایجاد رعب در میان دشمنان، دستور داد تا سر سعید احوّل را بر در دارالحکومه بیاویزند تا مایه عبرت دشمنان شود (ابن‌دیبع، ۱۳۷۴ق: ۱۸۷). مشق حکمرانی ملکه آروی در طول سال‌های فترت عصر احمد مکر با جدیت ادامه یافت تا اینکه مکر در سال ۴۸۴ه.ق. در ذی‌جبله درگذشت (ابن‌مجاور، ۱۹۵۱: ۷۲؛ یحیی بن حسین، ۱۹۶۸: ۲۷۴؛ ابن‌خلدون، ۱۹۷۱: ۲۱۵/۴؛ مقریزی، ۱۴۲۲ق: ۴۱/۵، حسن ابراهیم، ۱۹۹۷: ۸۲).

مکر پیش از مرگ، در وصیت‌نامه‌اش، امر دعوت را به پسر عمویش سبأ بن احمد صلیحی سپرد (همدانی، ۱۹۵۵: ۱۴۸). با توجه به اینکه در آن زمان، همه داعیان اسماعیلی مرد بودند، مکر در وصیت خود امر دعوت را به پسر عمویش واگذار کرد؛ ولی در بُعد حکمرانی، مکر که تجربه موفق ملکه آروی را پیش از آن دیده بود، او را به‌عنوان حاکم یا نایب السلطنه پسران خردسالش در نظر گرفت. ابی‌مخرمه در این باره می‌نویسد: «وصیت مکر برای حکومت، ملکه آروی بود و امر دعوت را به پسر عمویش سپرده بود» (۱۹۳۶: ۹/۲). به‌رغم وصیت مکر، مستنصر خلیفه فاطمی مصر، از سبأ بن احمد صلیحی چشم‌پوشی کرد و ولایت و حکومت علی بن احمد مکر خردسال را تحت نایب‌السلطنه‌گی ملکه آروی پذیرفت؛ زیرا او از قدرت سیاسی و کفایت لازم برای اداره امور مملکت برخوردار بود. خلیفه فاطمی، با توجه به اعتماد بالایی که به ملکه داشت، حکومت یمن و همچنین امر دعوت اسماعیلی- فاطمی در یمن، عمان و هند را به ملکه آروی تفویض و حکم او را تنفیذ کرد (همدانی، ۱۹۵۵: ۱۴۹-۱۴۸؛ قرشی، ۲۰۱۹: ۲۶۵/۷، ۲۵۷، ۲۷۳، ۲۷۱). این اقدام مهم خلیفه فاطمی، ضمن تحکیم جایگاه حکمرانی ملکه آروی، موجب تثبیت ارکان حکومت صلیحی و تداوم آن شد.

ملکه آروی با انگیزه‌ای بسیار، هم حکومت یمن را برای مدت نزدیک به نیم قرن با اقتدار و قاطعیت اداره کرد و هم امر دعوت اسماعیلی را با جدیت و تلاش در یمن پیگیری کرد. در همین ایام، در دوره‌ای نسبتاً کوتاه، علی بن احمد (پسر خرد سال ملکه) نیز درگذشت. ملکه، محمد، پسر خردسال دیگرش را به جای برادرش منصوب کرد و خود اداره امور را به دست گرفت، ولی پسر دوم نیز مدت کوتاهی پس از برادرش، در همان سال از دنیا رفت (همدانی، ۱۹۵۵: ۱۴۹-۱۴۸، ۱۵۶) ملکه آروی در حالی که به تنهایی بر حکومت صلیحی یمن فرمان می‌راند، توانست با تجهیز سپاهیان صلیحی و اعزام آنان به شهر زبید، آل نجاج را شکست دهد. او همچنین در نبرد با سایر قبایل و حاکمان محلی سرکش، پیروزی‌های متعددی بدست آورد و سرزمین‌های جدیدی را به اراضی دولت صلیحی الحاق نمود (شامی، ۱۹۷۹: ۱۲۳). اگرچه این اقدامات ملکه آروی از یک سو موجب محبوبیت او نزد مردم، رعایای یمنی و خلیفه فاطمی شد، از سوی دیگر، خشم سبأ بن احمد صلیحی را برانگیخت. سبأ، بر مبنای وصیت‌نامه مکرم و پس از درگذشت فرزندان خردسال احمد مکرم، خود را در امر حکومت (نه صرفاً دعوت)، ذی حق می‌دانست.

سبأ برای رسیدن به قدرت، از ملکه آروی خواستگاری کرد، ولی ملکه پیشنهاد او را نپذیرفت و با شدت و تندی با او برخورد نمود. این مسئله باعث شد تا سبأ اعلام جنگ کرده با لشکری مجهز از قلعه اشبح که محل کارگزاری اش بود، به طرف ذی‌جبله (دارالعز الثانیه، مقر حکومت ملکه آروی) یورش برد (یمانی، ۱۹۸۸: ۸۰؛ همدانی، ۱۹۵۵: ۱۵۷؛ یحیی بن حسین، ۱۹۶۸: ۲۷۶). در این جنگ، فرماندهی سپاه ملکه آروی با مفضل بن ابوالبرکات بود و او با قدرت در برابر لشکریان سبأ مقاومت کرد؛ با این حال، به نظر می‌رسد که یا به دلیل فشار نظامی وارد شده بر ملکه (ابن خلدون، ۱۹۷۱: ۲۵۷/۲) و یا به دلیل جلوگیری از تجزیه حکومت و بازگرداندن آرامش داخلی به یمن، ملکه آروی در اقدامی نمادین و «فرار به جلو»، پذیرش پیشنهاد ازدواج خود را مشروط به اجازه امام یا خلیفه فاطمی کرد (عماره یمنی، ۱۹۷۶: ۱۵۰؛ ابن دیبع، ۱۳۷۴ق: ۱۹۱؛ ابن ظافر، ۱۹۷۲: ۷۲).

بنابراین نامه‌ای برای مستنصر بالله، خلیفه فاطمی، فرستاد (یمانی، ۱۹۸۸: ۸۰). در این میان، به نظر می‌رسد که ملکه حرّه محرمانه از برادرش سلیمان، که در اردوی سبأ حضور داشت، درخواست چنین کاری را کرده است؛ زیرا یحیی بن حسین روایت می‌کند که سلیمان بن عامر زواحي (برادر مادری ناتنی) ملکه آروی) که همراه سبأ بود، از وضعیت پیش آمده به شدت ناراحت شد، اردوگاه سبأ را ترک کرد و به قلعه اشبح بازگشت و نامه‌ای به خلیفه فاطمی مصر نوشت. او این نامه را به همراه دو نفر (یکی از آنان قاضی حسین بن اسماعیل اصفهانی بود) به مصر فرستاد و ضمن شرح واقعه، خواهان رفع کدورت میان طرفین شد (یحیی بن حسین، ۱۹۶۸: ۲۷۶؛ ابن مطاع، ۱۹۸۶، ۲۷۷-۲۷۶). در پاسخ به نامه سلیمان بن عامر، خلیفه فاطمی، فرستاده ویژه‌ای را به همراه حسین بن اسماعیل اصفهانی به یمن فرستاد. خلیفه دستور به ازدواج ملکه آروی و سبأ بن احمد داد و هدایای ارزشمندی به همراه نامه‌ای سرشار از القاب زیبا و معنادار برای آن دو ارسال کرد (عماره یمنی، ۱۹۷۶: ۱۵۱؛ یحیی بن حسین، ۱۹۶۸: ۲۷۶). این تصمیم ضمن بازگرداندن آرامش به یمن، بر موقعیت سیاسی و جایگاه ملکه نیز افزود.

آنچه مسلم است، ازدواج ملکه حرّه با سبأ، پیمانی کاملاً سیاسی برای هر دو طرف محسوب می‌شد. این ازدواج موجب اتحاد مجدد نیروهای مختلف یمنی تحت امر دولت صلیحی شد و برای مدتی، آرامش به سرزمین یمن و حکومت صلیحیان بازگشت. با این حال، روند مشارکت سبأ در قدرت و اتحاد داخلی دیری نپایید و سبأ بن احمد صلیحی در سال ۴۹۲ق. درگذشت (عرشی، ۱۹۳۹: ۲۷؛ یحیی بن حسین، ۱۹۶۸: ۲۷۹). اولین بازتاب مرگ سبأ تجزیه صنعت از دولت صلیحی و تسلط حاتم بن غشم همدانی بر این شهر بود (ابن دیبع، ۱۳۷۴ق: ۲۰۴-۲۰۳؛ یحیی بن حسین، ۱۹۶۸: ۲۷۹). با مرگ سبأ بن احمد، اوضاع مملکت صلیحی رو به ناآرامی و اغتشاش نهاد. ملکه آروی به‌رغم قاطعیتی که شخصاً در امور سیاسی و نظامی از خود نشان

می‌داد، در بسیاری از امور سیاسی- نظامی و مشکلات مملکتی، از توان بالای مفضل بن ابوالبرکات فرماندار تعکر و برادرش ابوالفتوح استفاده می‌کرد (عرشی، ۱۹۳۹: ۶۷).

ملکه أروی برای آرام کردن اوضاع، مفضل را به ذی‌جبله فراخواند، اما پیش از آنکه مفضل بتواند به‌طور کامل بر اوضاع مسلط شود، درگذشت (عماره یمنی، ۱۹۷۶: ۱۵۵-۱۵۴). با درگذشت مفضل، فقیهان تعکر نیز علیه ملکه أروی موضع گرفتند. ملکه برای آرامش تعکر، فتح بن مفضل حمیری را که از نزدیکان و همفکران دولت بود، بر تعکر گماشت (همدانی، ۱۹۵۵: ۱۶۵-۱۶۴). همزمان با این تحولات، وزیر ملکه أروی، أسعد بن ابی الفتوح نیز که پیشتر حاکم قلعه‌های تعز و صبر بود و در اداره امور مملکت یاری‌گر ملکه بهره بود، در سال ۵۱۴ه.ق. در تعز ترور شد (یحیی بن حسین، ۱۹۶۸: ۲۸۴-۲۸۳). به نظر می‌رسد که مرگ فرماندهان و مشاوران و وزرای مورد اعتماد، کاردان و وفادار به ملکه أروی، همراه با افزایش سن و کاهش توانایی‌های اجرایی او، زمینه‌ساز بروز شورش‌ها و نافرمانی‌هایی در میان قبایل بنی زر و خولان و سرکشی فرمانداران محلی مناطق مختلف یمن گردیده است (همدانی، ۱۹۵۵: ۱۶۷). این دگرگونی اوضاع، چنان عرصه را بر ملکه تنگ کرد که او چاره‌ای جز درخواست کمک از الامرباحکام الله، خلیفه فاطمی نیافت. در پاسخ به درخواست ملکه أروی، خلیفه فاطمی در سال ۵۱۳ه.ق، امیر علی بن نجیب الدوله، که مشاور و فرماندهی قدرتمند بود را برای خدمت به ملکه به یمن فرستاد (یمانی، ۱۹۸۸: ۸۰-۸۱؛ یحیی بن حسین، ۱۹۶۸: ۲۸۵).

نجیب الدوله با تلاش و جدیت به انجام وظیفه پرداخت. او دشمنان ملکه را در مناطق مختلف، از جمله در وادی میثم، زبید و مناطق پیرامونی آن، و همچنین در ملله سرکوب و قبایل خولان را مطیع ساخت؛ همچنین در کنترل اوضاع اقتصادی و قیمت کالاها موفق عمل کرد و در رعایت عدالت کوشید، به‌طوری که بار دیگر آرامش به قلمرو صلیحی بازگشت (همدانی، ۱۹۵۵: ۱۶۹-۱۶۸؛ شامی، ۱۹۷۹: ۱۲۴). هرچند، به‌دنبال تحولات سیاسی- مذهبی در خلافت فاطمی مصر و انشقاق نزاری- مستعلوی، در یمن نیز میان ملکه أروی و ابن نجیب الدوله اختلاف ایجاد شد. در حالی که ملکه صلیحی از خلافت و امامت مستعلی حمایت می‌کرد (یمانی، ۱۹۸۸: ۸۱؛ ابن دیع، ۱۳۷۴ق: ۱۹۷)، ابن نجیب الدوله از دعوت نزاری پیروی (یمانی، ۱۹۸۸: ۸۱) و در یمن به نام نزار سکه ضرب کرد (ابن میسر، ۱۹۱۹: ۶۹؛ یحیی بن حسین، ۱۹۶۸: ۲۸۶).

این امر منجر به رویارویی نظامی ملکه با ابن نجیب الدوله و طرفدارانش شد. در نتیجه، در سال ۵۱۹ه.ق. ابن نجیب الدوله از طرف خلیفه فاطمی به مصر فرا خوانده شد (همدانی، ۱۹۵۵: ۱۷۲-۱۷۱؛ ابن میسر، ۱۹۱۹: ۶۹). وساطت بزرگان و فرستادگان یمنی برای عفو و شفاعت او هم سودی نبخشید (یحیی بن حسین، ۱۹۶۸: ۲۸۷). ابن نجیب دستگیر و به ابن خیاط، فرستاده خلیفه، تحویل داده شد؛ اما در حین انتقال با کشتی به مصر، به دریا افتاد و به مقصد نرسید (یمانی، ۱۹۸۸: ۸۱). چنین به نظر می‌رسد که او با پیش‌بینی عاقبت شوم خود، اقدام به خودکشی کرده است؛ یا اینکه فرستاده خلیفه، مأموریت یافته بود که با توجه به جایگاه او در مصر و یمن و امکان عفو مجدد، او را پیش از رسیدن به مصر از میان بردارد. هرچند غانله ناشی از حضور و شورش ابن نجیب در یمن پایان یافت، این واقعه خسارات سیاسی و اجتماعی فراوانی به سرزمین یمن وارد کرد. اوضاع سیاسی منطقه دچار حوادث ناخوشایندی شد و معارضان و مخالفانی که چشم طمع به مرکز فرمانروایی صلیحیان دوخته بودند را با یکدیگر متحد ساخت و در نهایت، دولت صلیحی را به سمت اضمحلال و انقراض سوق داد. ملکه أروی که ستون خیمه دولت صلیحی بود، پس از حدود پنجاه و پنج سال حکومت، در سن ۹۲ سالگی و در سال ۵۳۲ه.ق. در ذی‌جبله درگذشت (همدانی، ۱۹۵۵: ۲۰۷؛ یحیی بن حسین، ۱۹۶۸: ۲۹۵). پیکر او را در مقصوره غربی مسجد جامع ذی‌جبله به خاک سپرده شد (حبیبی الوصابی، ۲۰۰۶: ۵۳). پس از درگذشت ملکه، دولت صلیحی نیز بعد از یک قرن حاکمیت بر یمن و مناطق پیرامونی، رو به زوال نهاد و خاندان آل زریع

جایگزین آنان شدند. با این حال تا سال ۵۶۰ه.ق. برخی از وابستگان خاندان صلیحی، همچنان به صورت حاکمان محلی در برخی قلاع و مناطق دورافتاده یمن حضور داشتند (ابن خلدون، ۱۹۷۱: ۲۶۱/۴؛ ابن مطاع، ۱۹۸۶، ۳۰۲).

۲-۴. اقدامات و عملکردهای های ملکه آروی در بعد مذهبی:

پس از آنکه خلیفه فاطمی حکومت ملکه آروی را به رسمیت شناخت، با توجه به اعتمادی که به او داشت، امر دعوت اسماعیلی- فاطمی در یمن، عمان و هند را به وی تفویض کرد (همدانی، ۱۹۵۵: ۱۴۹-۱۴۸؛ قرشی، ۲۰۱۹: ۲۶۵/۷، ۲۵۷، ۲۷۳، ۲۷۱). ملکه به گونه‌ای شایسته امر دعوت اسماعیلی را در یمن دنبال کرد که رضایت کامل خلیفه فاطمی (امامش) را بدست آورد و از سوی وی، با دریافت القاب بسیار مهم «الحرة، الملكیه، السیّده، المخلصه، المکینه، ذخیره الدین، عمده المؤمنین، کافله المستجیین، ولیّه امیر المؤمنین و کافله اولیاء المیامین» (سجلات المستنصریه، ۱۹۵۴: ۱۲۴، سجل ش ۳۷) مورد تقدیر قرار گرفت. او ابتدا به مقام داعی الدعاه یمن منصوب شد (همان: ۱۲۷، سجل شماره ۳۷) و سپس با اخذ لقب «حجت» به بالاترین مرتبه در امر دعوت دست یافت. به دنبال آن وظیفه بسیار مهم گسترش دعوت، هدایت و نظارت بر داعیان اسماعیلی بحرین، عمان، سند و هند نیز به او محول شد (قرشی، ۲۰۱۹: ۲۶۵/۷، ۲۵۷، ۲۷۳، ۲۷۱؛ همدانی، ۱۹۵۵: ۱۸۲؛ الشامی، ۱۹۷۹: ۱۲۳). ملکه در امر دعوت، ابتدا از ابن مالک همدانی، قاضی القضاات دولت صلیحی که داعی بلاغ اسماعیلی- فاطمی بود و پس از او از پسر وی یحیی که جانشین پدر شده بود، کمک بسیاری گرفت. ملکه با تلاش فراوان و با کمک یارانش توانست امر دعوت اسماعیلی- فاطمی را پس از مرگ مستنصر بالله، با حمایت از مستعلویه در برابر نزاریه، مدیریت کند (ابن دیع، ۱۳۷۴ق: ۱۹۷؛ یمانی، ۱۹۸۸: ۸۱).

پس از مرگ الامر باحکام الله نیز، ملکه با اعتقاد به امامت طیب پسر الامر، پایه‌های دعوت طیبی را در برابر دعوت حافظی در یمن و سایر مناطق تحت نفوذ معنوی دولت صلیحی یمن، مثل هند، احساء، بحرین و عمان تحکیم بخشید (قرشی، ۲۰۱۹: ۲۶۵/۷، ۲۵۷، ۲۷۳، ۲۷۱). به همین علت خلفای فاطمی به او لقب «ام الدعاه الیمن» را دادند (ابن ظافر، ۱۹۷۲: ۷۲). در مجموع به نظر می‌رسد که صلیحیان و به‌ویژه ملکه آروی، در بعد مذهبی و به‌عنوان حجت اسماعیلی- فاطمی، مأموریت داشتند که نخست، ضمن دعوت عمومی مردم به کیش اسماعیلی- فاطمی، هسته‌های متمرکزی از داعیان ایجاد کنند تا از این طریق، ارتباطی مستمر میان نوکیشان و مستجبان اسماعیلی با نمایندگان امام (خلیفه) فاطمی برقرار گردد و کانون‌های کیش اسماعیلی با قرائت هیأت حاکمه فاطمی مصر در یمن و سایر مناطق تحت نفوذ آنان را ایجاد و سپس تقویت کنند. دوم آنکه داعیان اسماعیلی مذهب صلیحی یمن، و در رأس آنان ملکه آروی، مأمور بودند علاوه بر گسترش دعوت امامان (خلفای) فاطمی و تقویت مذهب اسماعیلی در یمن و مناطق تحت نفوذ، به تضعیف پایگاه سیاسی و مذهبی خلافت رقیب، یعنی خلفای عباسی نیز پردازند و ضمن براندازی نام و نمادهای اقتدار عباسیان (خطبه و سکه) در مناطق زیر سیطره و نفوذ دولت صلیحیان، نام خلفای فاطمی را در خطبه شهرهای مهمی چون مکه و مدینه و مناطق یمن و سایر مناطق ذکر کنند و به نام آنان سکه ضرب نمایند (ابن تغری بردی، ۱۹۷۰: ۵۸/۵؛ ابن کثیر، ۱۹۹۸: ۲۵۳/۲). در مقابل انجام چنین مأموریت‌های مهمی، خلفای فاطمی نیز مشروعیت سیاسی و مذهبی دولت صلیحی را با ارسال حکم و لوا به رسمیت می‌شناختند و ضمن تأیید آنان، به حکومت صلیحی اعتبار می‌بخشیدند (حمادی یمانی، ۲۰۰۶: ۶۳؛ ابن خلدون، ۱۹۷۱: ۲۶۷/۴؛ ابن خلکان، ۱۹۷۰: ۴۱۲/۳).

۳-۴. اقدامات و عملکردهای های ملکه حرّه در بعد اقتصادی، عمرانی و فرهنگی

ملکه آروی هم در بعد سیاسی و مذهبی عملکردی موفق داشت و هم در ابعاد اقتصادی، عمرانی و آبادانی یمن، نقش چشمگیری ایفا نمود. وی اراضی فراوانی را در منطقه ذی‌جبله برای کشاورزی، چرای دام و اصلاح نژاد دام‌ها وقف عام نمود. این اوقاف تا به امروز باقی مانده و به اسم «صلبه السیّده» معروف است (همدانی، ۱۹۵۵: ۲۰۵).

آروی، افزون بر توجه به امور زراعی و دامپروری، اهتمام ویژه‌ای به امر تجارت، اصلاح راه‌ها، جاده‌ها و نیز وقف اموال برای امور خیریه داشت (همان، ۲۰۶؛ یمنی، ۱۳۹۶ق: ۱۳۹). به نظر می‌رسد که این اقدامات در رونق اقتصادی زندگی مردم منطقه «ذی‌جبله» و «حقل قتاب» تأثیر بسزایی داشته؛ به‌گونه‌ای که مردمی که روزگاری فقط در سایه شمشیر و کشتار و غارت زندگی می‌کردند، توانستند با کشاورزی و دامپروری به زندگی آرامی دست یابند. ملکه آروی برای نشان دادن تغییرات زندگی مردم به همسرش مکرم، اهالی «مخلاف جعفر» واقع در سرزمین «أب» و «العین» (صنعانی، بی‌تا: ۸۱) را فراخواند؛ عموم مردم با خود گندم و روغن به همراه داشتند (حبیسی الوصابی، ۲۰۰۶، ۵۳؛ یحیی بن حسین، ۱۹۶۸: ۲۷۱). به تاسی از ملکه، کارگزاران نیز سعی در کنترل اوضاع اقتصادی و قیمت کالاها داشتند؛ از جمله ابن‌نجیب که تلاش می‌کرد عدالت را رعایت کرده و قیمت‌ها را کاهش دهد داشت (شامی، ۱۹۷۹: ۱۲۴).

آروی اهتمام زیادی به ساخت راه‌ها، عمارت‌ها و بناهای دولتی و عمومی و توسعه مساجد، از جمله مسجد جامع صنعاء و مکتب‌خانه‌ها داشت (همدانی، ۱۹۵۵: ۲۰۶؛ عبده، ۲۰۰۱: ۱۶۵-۲۱۲) او در ذی‌جبله، در کنار مسجد جامع کبیر، عمارتی باشکوه بنا نهاد و بناهای زیادی را نیز در سراسر یمن وقف مکاتب و مساجد کرد (شامی، ۱۹۷۹: ۱۲۳). افزون بر ساخت‌وساز، ملکه آروی به مرمت بناهای موجود نیز توجه فراوان داشت و مدارس متعددی از جمله مدرسه‌ای در ذی‌جبله تأسیس کرد. توجه به ساخت‌وسازهای عام‌المنفعه از دیگر اقدامات عمرانی او به شمار می‌رود (جان احمدی، ۱۳۸۵: ۴۹). وی مساجد فراوانی نیز ساخت یا توسعه داد. برای مثال، وی مسجد جامع صنعاء را از سمت شرق توسعه داد و تزئینات زیادی در آن به کار برد. همچنین، دستور داد تا اسامی ائمه، از علی بن ابی‌طالب (ع) تا امام زمانش را بر کتیبه مسجد جامع صنعاء بنویسند. ساخت «جامع الضربه» در سرزمین بریم و «جامع ذی‌جبله»، از دیگر کارهای اوست. آروی در بعد عمرانی، کارهای بزرگ دیگری هم انجام داد و آثاری از خود به جای گذاشت که پیش از او سابقه نداشت (همدانی، ۱۹۵۵: ۲۰۶).

در بعد معماری، به‌ویژه در عصر ملکه آروی، ارتباط فرهنگی معناداری میان معماری اماکن مذهبی قاهره در عصر فاطمیان با مساجد و مقابر یمن در دوره صلیحی دیده می‌شود. این شباهت با بررسی آثاری چون جامع کبیر صنعاء، مسجد جامع ذی‌جبله، جامع زبید، جامع شهر لب، جامع شبام کوکبان و مقبره ملکه آروی و مقایسه آنها با مساجد بزرگ مصر مانند جامع الازهر، جامع حاکم و جامع الاقمر قاهره قابل مشاهده است. هرچند که بعضی از محققین به تأثیرپذیری معماری عصر صلیحی از معماری ایرانی نیز اشاره کرده‌اند (عبده، ۲۰۰۱: ۱۹۲). آروی خود شخصاً اهل مطالعه و نویسندگی بود و به شعر و تاریخ بسیار علاقمند بود، به‌گونه‌ای که بر برخی کتاب‌ها حاشیه و شرح می‌نوشت؛ این نوشته‌ها گواه وسعت اطلاعات او در علوم تاریخ، ادبیات و شعر است (عماره یمنی، ۱۹۷۶: ۱۳۹؛ همدانی، ۱۹۵۵: ۱۴۳؛ ابن مطاع، ۱۹۸۶، ۳۰۱؛ حبیسی الوصابی، ۲۰۰۶، ۵۱). خطاب بن ابوالحسن حجوری و حسن بن علی قمی از ادیبان و شعرای معاصر آروی در قصایدی مطوّل او را مدح گفته‌اند (همدانی، ۱۹۵۵: ۱۴۶-۱۴۵). ملکه آروی، به‌سبب عملکرد موفق، شخصیت برجسته و شباهت‌های فراوانی که در اذهان مردم یمن با ملکه سبأ داشت، به ملقب به «بلقیس صغری» شده بود (همدانی، ۱۹۵۵: ۱۴۳؛ یحیی بن حسین، ۱۹۶۸: ۲۵۹) او همچنین دارای لقب «سیده الملوک الیمن» بود (مقریزی، ۱۹۹۶: ۱۰۳/۳؛ یحیی بن حسین، ۱۹۶۸: ۲۷۶).

نتیجه‌گیری

در قرن پنجم هجری، هم‌زمان با تشتت اوضاع سیاسی یمن، شیعیان اسماعیلی- فاطمی موفق به تأسیس دولت صلیحی در این سرزمین شدند. در بستر این حکومت بود که زمینه به قدرت رسیدن ملکه أروی صلیحی، به‌عنوان نخستین زن حکومت‌گر یمن در تاریخ اسلام، فراهم گردید. یافته‌ها نشان می‌دهد که ملکه أروی نخستین زن حکمران مسلمان یمن است که بیش از نیم قرن سلطنت کرد. از نظر طول مدت حکومت و دستاوردهای فرهنگی و تمدنی، هیچ حکمران زن مسلمانی با او قابل مقایسه و رقابت نیست. به‌دلیل همین دستاوردهای سیاسی، مذهبی، تمدنی و فرهنگی، او در میان مردم یمن محبوب و مورد احترام بود و به القاب ارزشمندی چون «سیده الملوک الیمن» و «بلقیس صغری» شناخته می‌شد. از ویژگی‌های شخصیتی ملکه حُرّه، هوش، ذکاوت، اقتدار و نفوذ کلام او بود. او با تکیه بر این صفات و ارتباط مستمر و مؤثر با دستگاه خلافت فاطمی، جایگاه بالایی نزد خلفا به دست آورد و از طرف آنان به مناصب «داعی الدعاتی» و سپس «جحت یمن» نائل آمد. این جایگاه به او امکان داد تا نفوذ معنوی حکومت صلیحی را فراتر از مرزهای یمن از جمله به بحرین، لحساء، عمان و هند گسترش دهد.

برتری سیاسی ملکه حُرّه بر سایر رقبای قدرتمندی (که همگی از مردان با نفوذ یمن بودند)، ایجاد اتحاد و یکپارچگی در سرزمین یمن، گسترش قلمرو حکومت صلیحیان، و انتقام از دشمنان حکومت در عین مدارا با رقبایی که اطاعت او را می‌پذیرفتند، از دیگر ویژگی‌های اوست. همچنین، توجه ویژه او به مسائل اقتصادی مردم، اجرای عدالت در میان رعایا و تمرکز بر عمران و آبادانی در سرزمین یمن، از شاخصه‌های حکومت او محسوب می‌شود. ملکه حُرّه آثار و بناهای فراوانی از قبیل مساجد، مدارس و مقابر را از خود برجای گذاشته است؛ به نحوی که هیچ‌یک از حکمرانان یمن پیش از او چنین دستاوردهای عمرانی نداشتند. در زمینه فرهنگی و تربیتی نیز، ملکه أروی اهتمام بسیاری به مطالعه شعر، ادبیات و تاریخ داشت و در کنار آن به نگارش نیز علاقه‌مند بود؛ به‌گونه‌ای که بر برخی کتاب‌ها حاشیه و شرح می‌نوشت؛ این امر گویای وسعت اطلاعات او در شعر، ادبیات و سایر علوم انسانی بوده است.

منابع

- انطاکی، یحیی بن سعید بن یحیی، ۱۹۹۰، تاریخ الانطاکی المعروف بصله تاریخ أوتیخا، عمر عبدالسلام تدمری، طرابلس- لبنان: جروس برس.
- ابن تغری بردی، أبو محاسن جمال الدین یوسف، ۱۹۷۰، النجوم الزاهرة فی ملوک مصر و القاهرة، تحقیق فہیم محمد شلتوت و عبدالقادر حاتم، قاهرہ: الہیئۃ المصری العامہ للکتاب.
- ابن جوزی، ابوالفرج عبدالرحمن بن علی، ۱۴۱۵ق، المنتظم فی تاریخ الملوک و الامم، تحقیق محمد قادر عطا و مصطفی عبدالقادر عطا، بیروت: دارالکتب العلمیہ، الطبعة الثانية.
- ابن خلدون، عبدالرحمن بن خلدون، ۱۹۷۱، العبر و دیوان المبتدا و الخبر فی ایام العرب و العجم و البربر و من ذوی السلطان الاکبر، بیروت: دار العودہ.
- ابن خلکان، ابوالعباس شمس الدین حسین بن محمد بن ابی بکر، ۱۹۷۰م، وفيات الاعیان، تحقیق د. احسان عباس، بیروت: دارصادر.
- ابن دبیع، عبدالرحمن بن علی بن محمد عمر شیبانی، ۱۳۷۴ق، قره العیون فی أخبار الیمن الیمون، تحقیق محمد بن علی اکوع، قاهرہ: مطبعہ السلفیہ.
- ابن ظافر الأزدی المصری، علی بن ظافر بن الحسین، ۱۹۷۲م، اخبار الدول المنقطعة، مقدمہ و تعقیب اندریہ فریہ، القاهرة: مطبوعات المعهد العلمی الفرنسی للآثار الشرقیہ بالقاهرہ.
- ابن کثیر، ابوالفداء الحافظ، ۱۹۹۸م، البدایہ و النہایہ و معہ نہایہ البدایہ و نہایہ فی الفتن و الملاحم، تحقیق صدقی جمل العطار، بیروت: دار الفکر.
- ابن مجاور، جمال الدین ابوالفتح بن محمد، ۱۹۵۱م، صفہ بلاد الیمن المسمی المستبصر، لیدن: مطبعہ بریل.
- ابن مطاع، احمد بن احمد بن محمد، ۱۹۸۶م، تاریخ الیمن الاسلامی، تحقیق عبداللہ محمد الحبشی، بیروت: منشورات المدینہ.
- ابن میسر، محمد بن علی، ۱۹۱۹م، أخبار مصر، تصحیحہ ہنری ماسیہ، القاهرة: المطبعہ العہد العلمی الفرنسی.
- ابوالفداء، عمادالدین ابوالفتح بن محمد، ۱۳۲۵ق، المختصر فی اخبار البشر، قاهرہ: المطبعہ الحسینیہ المصریہ.
- ابی مخرمہ، ابی محمد عبداللہ الطیب بن عبداللہ بن احمد، ۱۹۳۶م، تاریخ ثغر عدن، لیدن: مطبعہ بریل.
- جان احمدی، فاطمہ، ۱۳۸۵، «داعیان حکومت گر صلیحی در یمن»، فصلنامہ علمی- پژوهشی علوم انسانی دانشگاه الزہرا (س)، سال شانزدهم، شماره ۵۹، تابستان، صص ۵۶-۳۳.
- جندی، محمد بن یوسف، ۱۹۸۳م، السلوک فی طبقہ العلماء و الملوک، تحقیق محمد الأكواع، قاهرہ: وزارہ الاعلام.
- چلونگر، محمد علی، ۱۳۹۳، «جایگاه زنان در تشکیلات دعوت فاطمیان»، مجلہ پژوهش های تاریخی ایران و اسلام، شماره ۱۵، پاییز و زمستان، ۱۲۰-۱۰۵.
- حبشی الوصابی، محمد بن عبدالرحمان، ۲۰۰۶م، تاریخ وصاب المسمی الاعتبار فی التواریخ و الآثار، تحقیق عبداللہ محمد حبشی، صنعاء: مکتبہ الارشاد، طبعہ الثانی.
- حسن ابراہیم، حسن، ۱۹۹۷م، الیمن البلاد السعیدہ، قاهرہ: دار المعارف.
- حمادی الیمانی، محمد بن مالک بن أبی الفضائل، ۲۰۰۶م، کشف أسرار الباطنیہ و أخبار القرامطہ. تقدیم و تعلیق محمد زاهد بن الحسن الکوثری، قاهرہ: المکتبہ الأزهریہ للتراث.

حمزه، علی ابراهیم لقمان، ۱۹۶۰ق، تاریخ عدن و جنوب الجزیره العربیه، قاهره: دار المصر الطباعه.
حموی، یاقوت بن عبدالله حموی بغدادی، ۱۳۸۳، معجم البلدان، ترجمه علینقی منزوی، تهران: ناشر سازمان میراث فرهنگی کشور.

خزرجی، علی بن الحسن، ۱۹۸۱م، العسجد المسبوك فی من ولی الیمن من ملوک، دمشق: دار الفكر.
خصیری احمد، حسن، ۱۳۸۵، دولت زیدیه در یمن، ترجمه احمد بادکوبه هزاه، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، چاپ دوم.
رازی، ابوالعباس أحمد بن عبدالله بن محمد رازی، ۱۹۷۴م، تاریخ المدینه صنعاء، تحقیق محمد بن عبدالله العمری و عبدالجبار زکار، دمشق: دار الفكر.

زگار، سهیل، ۲۰۰۷م، الجامع فی اخبار القرامطه فی الأحساء- الشام- العراق- الیمن، دمشق: مکتبه حلبونی.
سجلات المستنصریه، ۱۹۵۴م، تقدیم و تحقیق عبدالمنعم ماجد، قاهره: دار الفكر العربی.
سرور، محمد جمال الدین، ۱۹۶م، النفوذ الفاطمی فی جزیره العرب، قاهره: دار الفكر العربی، الطبعة رابع.
شامی، فضیله، ۱۹۷۹م، «أروی امرأه تتولی الحكم فی الیمن»، مجله المورد، المجلد الثامن، العدد الثالث، بغداد: دار الحربه للطباعه، خریف: ص ص ۱۲۶-۱۱۷.

شماحی، القاضی عبدالله بن عبدالوهاب المجاهد، بی تا، الیمن الانسان والحضاره، قاهره: عالم الکتب.
صنعانی، اسحق بن یحیی طبری، بی تا، تاریخ صنعاء، تحقیق عبدالله محمد الحبشی، صنعاء: مکتبه السنحانی.
طبری، محمد بن جریر، ۱۳۸۸، تاریخ طبری (تاریخ الرسل و الملوک)، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران: انتشارات اساطیر، چاپ هفتم.

عبده، عبدالله کامل موسی، ۲۰۰۱م، الفاطمیون و آثارهم المعماریه فی افریقیه و مصر و الیمن، القاهره: دار الافاق العربیه.
عرشی، حسین بن أحمد، ۱۹۳۹م، بلوغ المرام فی شرح مسک الختام فیمن تولى ملک الیمن من ملک و امام، قاهره، بی تا.
عقیلی، محمد بن احمد، ۱۹۸۲م، المخلاف السلیمانی، ریاض: منشورات دار الیمامه للبحث والترجمه والنشر، طبعه الثانيه.
علوی، علی بن محمد عبیدالله عباسی، ۱۹۸۱م، سیره الهادی إلى الحق یحیی بن الحسین، تحقیق سهیل زکار، بیروت: دار الفكر.
عمارہ یمنی، نجم الدین عماره بن علی، ۱۹۷۶م، تاریخ الیمن المسمی المفید فی أخبار صنعاء و زبید و شعراء ملوکها و اعیانها و ادبائها، حقه محمد علی الأکواع الجوالی، صنعاء: مطبعه السعاده، طبعه الثاني.

قاضی نعمان، نعمان بن حیون المغربی التیمی، ۱۹۹۶م، افتتاح الدعوه، بیروت: دار الاضواء للطباعه و النشر والتوزیع.
قرشی، عمادالدین ادریس بن حسن، ۲۰۱۹م، عیون الاخبار و فنون الآثار فی فضائل الائمہ الاطهار- اخبار الدوله الفاطمیه. تحقیق ایمن فؤاد سید، قاهره: دار الکتب والوثائق القومیه.

لوئیس، برنارد، ۱۳۷۰، بنیادهای کیش اسماعیلیان، ترجمه ابوالقاسم سری، تهران: انتشارات ویسمن.
مقریزی، احمد بن علی، ۱۴۲۲ق، المواعظ و الاعتبار فی ذکر الخطط و الآثار، لندن، موسسه الفرقان للتراث الاسلامی.
مقریزی، تقی الدین احمد بن علی، ۱۹۹۶م، اتعاظ الحنفاء باخبار الائمہ الفاطمیین الخلفاء، تحقیق محمد حلمی نشوان حمیری، أبوسعید نشوان بن سعید، ۱۹۸۵م، حور العین، تحقیق کمال مصطفی، بیروت: دار آزال للطباعه و النشر.
همدانی، حسین بن فضل الله الیعبری الحرازی، ۱۹۵۵م، الصلیحیون و الحركه الفاطمیه فی الیمن، قاهره: الدار المحمديه الهمدانیه للدراسات و الابحاث.

یحیی بن الحسین، بن القاسم بن محمد علی، ۱۹۶۸م، غایه الامانی فی أخبار القطر الیمانی، تحقیق سعید عبدالفتاح عاشور، قاهره:

دار الكتاب العربی.

یمانی، تاج الدین عبدالباقی بن عبدالمجید، ۱۹۸۸م، بهجه الزمن فی تاریخ الیمن، تحقیق عبدالله محمد الحبشی و محمد أحمد السنبانی، صنعاء: دار الحکمه الیمانیه.

